

ETNOGRAPHIC MOTIVES IN THE LEGENDS AND MYTHS OF THE KARAKALPAK PEOPLE

J. Abdiev

A. Gulimbetov

Nukus State Technical University, Nukus city

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20557354>

ARTICLE INFO

Received: 25th May 2026

Accepted: 30th May 2026

Online: 31st May 2026

KEYWORDS

Karakalpak folklore, legend, ethnographic motif, totemism, ceremony, besyk, homeland, Kyrk kyz, sacred place, myth,

ABSTRACT

This article analyzes the ethnographic motifs found in the legends and myths of the Karakalpak people based on scientific sources. The article focuses on cosmogonic views preserved in Karakalpak mythological thinking, concepts of earth, water, and sky, layers of animal worship, family and ritual elements, and the functions of images such as the cradle, marriage, kinship, sacred place, and symbol of the country. As a result of the analysis, it was shown that Karakalpak legends and myths are a multi-layered source that has preserved not only artistic memory but also ethnographic information about the economic life, social relations, customs, and ancient beliefs of the people.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ЛЕГЕНДАХ И МИФАХ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

Ж. Абдиев

А. Гулиμβетов

Нукусский государственный технический университет, г. Нукус

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20557354>

ARTICLE INFO

Received: 25th May 2026

Accepted: 30th May 2026

Online: 31st May 2026

KEYWORDS

Каракалпакский фольклор, легенда, миф, этнографический мотив, тотемизм, обряд, бесик, страна, Кырк кыз, священное место.

ABSTRACT

В данной статье на основе научных источников анализируются этнографические мотивы, встречающиеся в легендах и мифах каракалпакского народа. В центре статьи - сохранившиеся в каракалпакском мифологическом мышлении космогонические взгляды, представления о земле, воде и небе, слои культа животных, семейно-обрядовые элементы, функции таких образов, как колыбель, брак, родство, священное место и символ страны. В результате анализа показано, что каракалпакские легенды и мифы являются многослойным источником, сохранившим не только художественную память, но и этнографические сведения о хозяйственном быте, социальных отношениях, обычаях и древних верованиях народа.

QORAQALPOQ XALQINING AFSONA VA MIFLARIDA ETNOGRAFIK MOTIVLAR

J.Abdiev

A.Gulimbetov

Nukus davlat texnika universiteti, Nukus shahri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20557354>

ARTICLE INFO

Received: 25th May 2026

Accepted: 30th May 2026

Online: 31st May 2026

KEYWORDS

Qoraqalpoq folklori, afsona, mif, etnografik motiv, totemizm, marosim, besik, yurt, Qirq qiz, muqaddas joy.

ABSTRACT

Ushbu maqolada qoraqalpoq xalqining afsona va miflarida uchraydigan etnografik motivlar ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqola markazida qoraqalpoq mifologik tafakkurida saqlanib qolgan kosmogonik qarashlar, yersuv va osmon bilan bog'liq tasavvurlar, hayvonlarga doir kult qatlamlari, oilaviy-marosimiy unsurlar, beshik, nikoh, qarindoshlik, muqaddas joy va yurt ramzi kabi obrazlarning funksiyasi turadi. Tahlil natijasida qoraqalpoq afsona va miflari nafaqat badiiy xotira, balki xalqning xo'jalik turmushi, ijtimoiy munosabatlari, urf-odatlar va qadimiy e'tiqodlari haqidagi etnografik ma'lumotlarni ham saqlab qolgan ko'p qatlamli manba ekani ko'rsatildi.

Qoraqalpoq xalqining og'zaki ijodi Markaziy Osiyodagi eng boy folklor an'analaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar qoraqalpoqlarda yozma adabiyot nisbatan kech shakllanganini, biroq og'zaki an'ana, doston, afsona, rivoyat, qo'shiq va mifiy qatlamlar juda qadimiy ekanini ta'kidlaydilar [6. 381-382]. Britannica ma'lumotiga ko'ra, qoraqalpoqlar turkiy xalqlar guruhiga mansub bo'lib, ular haqidagi dastlabki tarixiy xabarlar XVI asr oxirlariga taqaladi [1]. Mazkur tarixiy uzoqlik va ko'p asrlik yarim ko'chmanchi turmush tarzi folklor matnlarida xalqning dunyoqarashi, yashash makoni, xo'jalik tajribasi hamda marosim madaniyatini saqlab qolgan. Shu bois qoraqalpoq afsona va miflari faqat syujet yoki poetik obrazlar yig'indisi emas, balki xalqning etnik xotirasini ifodalovchi madaniy hujjat sifatida qaralishi kerak.

Mif va afsonalardagi etnografik motivlarni o'rganish avvalo ularni xalq hayoti bilan uzviy bog'liq holda ko'rishni talab etadi. Karakalpak tadqiqotchilari ham xalq epik merosidagi etnografik qatlamni o'rganish o'tmish haqidagi yozma manbalar kam bo'lgan sharoitda ayniqsa muhim ekanini qayd etadilar [3. 30-31]. Demak, afsona va miflar tarkibidagi kiyim, qarindoshlik, uy-joy, urf-odat, marosim, muqaddas hayvon, muqaddas joy, duo va tabarruk so'zlar xalqning kundalik hayotidan uzilgan emas; aksincha, ular xalqning ijtimoiy amaliyoti va qadriyat tizimidan oziqlanadi. Bu jihatdan qoraqalpoq mifologik matnlari folklor bilan etnografiya kesishgan nuqtada turadi.

Qoraqalpoq mifologik tafakkurining eng qadimiy qatlamlaridan biri kosmogonik va tabiatga sig'inishga oid tasavvurlardir. Qator etnografik tadqiqotlarda qoraqalpoqlar orasida

dunyoni osmondagi Tangri yaratgani, yer va suvning muqaddas kuch sifatida idrok etilgani, insonning loydan yaratilgani haqidagi qarashlar saqlanganligi ko'rsatiladi [5]. Ana shunday tasavvurlar mif matnlarida yerning onalik timsoli, osmonning oliy qudrat manbai, suvning hayot beruvchi unsur sifatida poetiklashuviga olib kelgan. Bu yerda etnografik motiv mifologik syujetning bezagi emas, balki xalqning agrar va chorvachilikka tayangan turmushini anglatadigan asosiy semantik qatlamdir. Yerning "Ona-yer" tarzida ayol qiyofasida tasavvur etilishi hosildorlik, nasl davomiyligi va tozalanish g'oyalari birlashtiradi; demak, kosmogonik mif bilan maishiy marosimiy amaliyot o'rtasida uzviy aloqa mavjud.

Tabiat kultiga doir ushbu qadimiy qatlam turli marosimlarda davom etgan. Masalan, ayrim manbalarda qoraqalpoq ayollari farzand ko'rish niyati bilan muqaddas mazohlarni ziyorat qilgani, tuproq va yer bilan bog'liq marosimiy amallarni bajargani qayd etiladi [5]. Bunday holat afsona va miflarda muqaddas joyning faqat geografik nuqta emas, balki ilohiy quvvat to'plangan makon sifatida tasvirlanishiga zamin yaratadi. Demak, qoraqalpoq mifologik tasavvurida makon ham etnografik ma'noga ega: u urug'ning xotirasi, e'tiqodi va marosim tajribasi bilan qoplanadi.

Qoraqalpoq mif va afsonalaridagi eng yorqin etnografik motivlardan yana biri hayvonlar kultidir. S. H. Esbergenova qoraqalpoqlarning diniy qarashlarida shamanizm bilan bir qatorda qadimgi kultlar qoldiqlari, xususan, hayvonlarni ulug'lash va totemistik tasavvurlar saqlanib qolganini ko'rsatadi [2. 228-

231]. Uning tadqiqotida yo'lbarsga ehtirom, hayvon-ajdod, homiy ruhlar va hosildorlik kultiga aloqador unsurlar mifologiya va folklorda yashab kelgani ta'kidlanadi [2. 228-231]. Bu fakt juda muhim, chunki u qoraqalpoq afsonalaridagi zoomorf obrazlar shunchaki fantastik unsur emasligini, ular o'tmishdagi e'tiqodiy tizimning izlari ekanini ko'rsatadi.

Hayvonlar bilan bog'liq etnografik motivlar ko'pincha xalqning maishiy tajribasi bilan bog'langan holda yashaydi. K. S. Palimbetov qoraqalpoq folklorida hayvonlar haqidagi irim-sirimlar, ayniqsa it, qo'y, qoramol, qush va shoxli hayvonlar atrofidagi tasavvurlar chuqur ildizga ega ekanini ko'rsatadi [4]. Muallif qoraqalpoqlarda ba'zi hayvonlar bilan bog'liq totemistik qoldiqlar hamda zardushtiylikdan qolgan qarashlar saqlanganini qayd etadi [4]. Bu ma'lumot qoraqalpoq miflarida hayvon obrazlari nega ajoyib kuch, ogohlantiruvchi ishora yoki himoya qiluvchi qudrat sifatida berilishini tushuntiradi. Masalan, shoxning himoya vositasi sifatida darvoza yoki eshikka ilib qo'yilishi xalq ongida hayvonning fizik belgisidan mifologik talisman darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi.

It bilan bog'liq marosimiy motiv ayniqsa diqqatga sazovordir. Palimbetov qoraqalpoqlar orasida "iyt koylek" (it ko'ylak) deb ataladigan odat mavjudligini yozadi: chaqaloqning dastlabki kiyimi ma'lum vaqt o'tgach itga aloqador marosimda ishlatiladi va bu bolaning sog'lom o'sishi, nazardan saqlanishi bilan bog'lanadi [4]. Shuningdek, itning yomon ko'z, yovuz kuch va zararli ta'sirdan himoya qiluvchi mavjudot sifatida talqin qilinishi ham qayd etiladi [4]. Bunday

odatlar afsona va miflarda itni oddiy uy hayvoni emas, chegara qo'riqchisi, ko'rinmas xavfdan saqlovchi vositachi sifatida kodlaydi. Demak, zoomorf motiv qoraqalpoq mifologiyasida ijtimoiy-psixologik xavfsizlik mexanizmini ham ifodalaydi.

Oilaviy va marosimiy etnografik motivlar ham qoraqalpoq afsona va miflarining muhim qatlamidir. Usenova tadqiqotida qoraqalpoq xalq epik leksikasida qarindoshlik, nikoh, beshik, enshi, korimlik, el kade kabi birliklar faol qo'llanilishi ko'rsatilib, ular xalqning etnomadaniy tafovutini aks ettiruvchi birliklar sifatida talqin qilinadi [11. 575-583]. Bu kuzatish shuni anglatadiki, doston va afsonadagi qarindoshlik atamaları yoki marosim nomlari oddiy ma'lumot bermaydi; ular ijtimoiy tuzilma, urug'lararo aloqa, nikoh tizimi va nasl davomiyligi haqidagi qadimiy qarashlarni tashiydi. Ayniqsa, qoraqalpoq mifologik matnlarida ota, ana, ata, apa, kuda-kudagai, biykesh, kuyew bala singari atamalar tez-tez uchrashi qarindoshlik tizimining xalq tafakkuridagi markaziy o'rnini ko'rsatadi.

Beshik motivi ushbu qatlam ichida alohida ahamiyatga ega. Usenova beshikni qoraqalpoq xalqi uchun nasl davomiyligining muqaddas buyumi deb ataydi; beshikni qo'yish marosimi tug'ilganidan besh kun o'tib o'tkazilishi, "besik shashiw" va "besik shabiw" kabi urf-odatlar esa ayollar ishtirokidagi maxsus marosim sifatida tavsiflanadi [11. 575-583]. Bunda beshik faqat bola yotadigan jihoz emas, balki xalqning nasl, baraka va ona urug'i haqidagi tasavvurlarini mujassam etuvchi ramzga aylanadi. Shuning uchun afsona va

miflarda bola, ona, beshik, duo va oq yurt obrazlari bir-biri bilan uzviy bog'lanib, etnografik mazmun kasb etadi.

Nikoh va to'y bilan bog'liq motivlar ham qoraqalpoq afsona va miflarida keng namoyon bo'ladi. Usenova korimlikni kelin, kuyov yoki chaqaloqni birinchi bo'lib ko'rsatgan kishiga beriladigan haq sifatida, el kadeni esa kelin tomoniga mol berish bilan bog'liq urf-odat sifatida izohlaydi [11. 575-583]. Bundan tashqari, enshi — farzand alohida uy bo'lganda yoki qiz uzatilganda ota mulkidan ajratib beriladigan ulush — epik matnlarda ham aks etishi qayd etiladi [11. 575-583]. Bu kabi detallar qoraqalpoq mifologik tafakkurida nikohning shaxsiy hodisa emas, balki urug'lararo, iqtisodiy va marosimiy munosabatlar tuguni sifatida idrok etilganini ko'rsatadi. Demak, etnografik motivlar syujetning ijtimoiy asosini ochib beradi.

Uy-joy va makon bilan bog'liq motivlar ham qoraqalpoq mifologik an'anasida muhim o'rin tutadi. UNESCO ma'lumotiga ko'ra, qirg'iz, qozoq va qoraqalpoq yurtlarini yasashga oid an'anaviy bilim va ko'nikmalar nomoddiy madaniy meros sifatida e'tirof etilgan; unda tug'ilish, to'y va dafn marosimlari yurt ichida o'tkazilishi, yurt oilaviy tarix va muqaddas meros ramzi ekani ta'kidlanadi [10]. Bu holat qoraqalpoq afsona va miflaridagi "otau", "orda", "oq uy", "qorong'u uy", "o'choq" singari makoniy obrazlarning bevosita etnografik mazmunini ko'rsatadi. Yurt xalq uchun faqat turar joy emas, balki nasab, xotira, marosim va jamiyatning kichik modeli hisoblangan.

Qoraqalpoq epik an'anasidagi Qirq qiz dostoni ham etnografik motivlarni

tushunishda muhim manbadir. Tadqiqotlarda ushbu eposdagi etnografik elementlar o'tmish haqidagi qimmatli manba sifatida baholanadi [3. 30-31]. Boshqa manbalarda ham Qirq qiz eposi qoraqalpoq madaniyatining yirik yodgorligi bo'lib, unda ayol qahramonlar, himoya, vatanparvarlik va jamoaviy birdamlik ruhi namoyon bo'lishi qayd etilgan [7]. Bu doston mifologik-estetik qatlam bilan birga ayolning jamiyatdagi o'rni, harbiy madaniyat, kiyim, ot, qurol, qarindoshlik va jamoa masalalarini ham ifodalagan. Shunday qilib, qoraqalpoq mif va afsonalari etnografik motivlarni nafaqat oilaviy-marosimiy sohada, balki qahramonlik va jamoa himoyasi syujetlarida ham saqlab qolgan.

Qoraqalpoq afsona va miflarida muqaddas joy motivi ham kuchli. Karakalpakstan madaniy merosiga bag'ishlangan UNESCO nashrlarida hududdagi muqaddas qadamjolar, ziyorat joylari, qadimiy qal'alar va ular bilan bog'liq og'zaki rivoyatlar xalq xotirasining muhim qismi sifatida ko'rsatiladi [8]. Muqaddas makon haqidagi tasavvurlar ko'pincha afsonada mo'jiza, najot, nasl davomiyligi yoki ruhiy poklanish bilan bog'lanadi. Demak, mifologik makon qoraqalpoq etnografiyasida diniy amaliyot, tabarruk sayohat va hududiy identifikatsiya vazifasini ham bajaradi.

Yana bir muhim masala — folklor an'analarning uzatilish usuli. Karakalpoq va o'zbek bakhshi san'ati UNESCO ro'yxatiga kiritilgan nomoddiy meros sifatida tan olingan bo'lib, unda doston va og'zaki ijro orqali xalq xotirasi avloddan avlodga o'tishi ta'kidlanadi [9]. Bunday ijro an'anasi qoraqalpoq mif va afsonalaridagi etnografik motivlarning

tirik qolishiga xizmat qilgan. Ya'ni marosim, qarindoshlik, muqaddas hayvon, ona zamin, yurt, qahramon ayol yoki ziyoratgoh haqidagi tasavvurlar kitobiy emas, ijroi va kollektiv xotira orqali mustahkamlangan.

Shu jihatdan qaraganda, qoraqalpoq afsona va miflaridagi etnografik motivlarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchisi — kosmogonik va tabiatga sig'inish motivlari; bunda Tangri, yer, suv, hosildorlik va muqaddas makon obrazlari ustuvor. Ikkinchisi — zoomorf motivlar; bu qatlamda yo'lbars, it, qo'y, shoxli hayvon, qush kabi timsollar qadimgi totemistik va apotropeik qarashlarni saqlaydi. Uchinchisi — oilaviy va ijtimoiy marosim motivlari; bunda beshik, nikoh, korimlik, el kade, enshi, qarindoshlik nomlari, yurt va o'choq tizimi xalqning real ijtimoiy tuzilmasini ifodalaydi. Mazkur tasnif qoraqalpoq mifologiyasini xalqning yashash tarzidan ajratib bo'lmasligini ko'rsatadi.

Demak, qoraqalpoq xalqining afsona va miflari estetik meros bo'lishi bilan birga, etnografik kodlar tizimi hamdir. Ular yordamida xalqning qadimiy e'tiqodi, oila institutlari, marosim amaliyoti, turar joy madaniyati, xo'jalik ko'nikmalari va tabiat bilan munosabati tiklanadi. Shuning uchun ham qoraqalpoq mifologik matnlarini o'rganishda faqat janr nazariyasi bilan cheklanib qolish yetarli emas; etnografiya, tarix, dinshunoslik va madaniyatshunoslik yondashuvlarini birlashtirish zarur. Faqat shundagina afsona va miflardagi motivlarning asl ijtimoiy-madaniy ma'nosi ochiladi.

Xulosa

Tahlil shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq xalqining afsona va miflarida etnografik motivlar juda zich va tizimli holda qatnashadi. Kosmogonik qarashlar xalqning tabiat bilan tarixiy aloqasini, hayvonlar kultiga oid motivlar qadimgi totemistik va himoya e'tiqodlarini, oilaviy-marosimiy motivlar esa qarindoshlik va nikoh institutining qadimiy modelini yoritadi. Beshik, yurt, enshi, korimlik, muqaddas joy, yo'lbars, it va shoxli hayvon timsollari qoraqalpoq

folklorida xalqning real turmushi bilan mifologik tafakkuri orasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Shuning uchun qoraqalpoq afsona va miflari nafaqat filologik, balki etnografik manba sifatida ham nihoyatda muhimdir. Kelgusida ushbu motivlarni konkret matnlar — Qirq qiz, Alpamis, Edige, Bozug'lan kabi asarlar misolida qiyosiy o'rganish qoraqalpoq xalqining madaniy xotirasi va identitetini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi..

References:

1. Encyclopaedia Britannica. "Kara-Kalpak." Britannica, material lines on origin and first historical references.
2. Esbergenova, Svetlana H. "Religious Beliefs of Karakalpaks Related to the Honor of the Tiger." *ISJ Theoretical & Applied Science*, 2019, no. 11(79), pp. 228–231.
3. Курбанова, З. И. «Этнографические элементы в эпосе "Кырк кыз".» *Российская тюркология*, 2021, № 1–2 (30–31).
4. Palimbetov, K. S. "Folk Superstitions Related to Animals (On the Example of Karakalpak Folklore)." *The Scientific Heritage*, 2022, no. 90.
5. "Relicts of the Cult of Nature in the Family and Everyday Rituals of the Karakalpaks." *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 2022, vol. 11.
6. Sultanova, Jazira Berdahovna. "Karakalpak Folklore and Folklore." *JournalNX*, 2021, vol. 7, issue 6, pp. 381–382.
7. UNESCO / Heritage of Karakalpakstan materials on the Kirk-kiz epos as a monument of Karakalpak culture.
8. UNESCO. *Heritage of Karakalpakstan: History, Culture, Nature, Museums*. UNESCO digital publication.
9. UNESCO intangible heritage materials on bakhshi art and oral epic performance traditions in Uzbekistan and Karakalpakstan.
10. UNESCO Intangible Cultural Heritage. "Traditional Knowledge and Skills in Making Kyrgyz, Kazakh and Karakalpak Yurts (Turkic Nomadic Dwellings)."
11. Usenova, Kyzlargul. "Main Nomination and Principles of Ethnographers." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 2021, vol. 11, issue 6, pp. 575–583.